

MEVLÂY MUHAMMED IV

(مولای محمد)

Sîdî Muhammed b. Abdurrahmân
b. Hişâm el-Hasenî
(ö. 1290/1873)Alevî (Filâli) hükümdarı
(1859-1873).

1230'da (1815) doğdu. XVII. yüzyıldan günümüze kadar Fas'ı yöneten Filâlîler hânedanının on ikinci sultanıdır. Dinî ve edebî ilimlerin yanı sıra matematik ve mühendislik alanlarında da eğitim gördü. Babası Mevlây Abdurrahman b. Hişâm'ın nâibi sıfatıyla Merakeş'e tayin edildi ve 1830'dan itibaren Cezayir'i işgale çalışan Fransa'ya karşı mücadele verdi. Fas ordusuna kumanda ettiği İslî (İsly) savaşında (14 Ağustos 1844) Fransızlar'a karşı ağır bir yenilgiye uğraması Fas'ın Fransızlar'la olan siyasetinde önemli değişikliklere yol açtı. Bu savaştan sonra, Fransızlar'la mücadelesi sırasında Fas'a sığınan Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî Cezayir'e dönmek zorunda bırakıldı. Cezayir'deki mücadelesinde başarı kazanmayınca tekrar Fas'a geçen Emîr Abdülkâdir, Mevlây Muhammed ve babasının kendisine sahip çıkmamaları yüzünden Fransızlar'a teslim oldu (23 Aralık 1847).

Mevlây Muhammed, 1844 yenilgisinin ardından Merakeş'e saldırılar düzenleyen Atlas dağlık bölgesi kabileleriyle mücadele etti. Avrupa devletleri ve onların Merakeş'teki temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmaya ve özellikle ticarî münasebetleri geliştirmeye çalıştı. Batı yanlısı reform politikaları izledi. Batı dillerinden Arapça'ya çeviriler yaptırdı. Bu çeviriler özellikle askerî alanlarda yoğunlaştı. Medresetü'l-mühendisin adlı modern bir askerî mektep kurdu. Askerî alandaki yenilikleri Osmanlı Devleti'ndekine benzer bir şekilde devam ettirdi.

Babası Mevlây Abdurrahman'ın 29 Muharrem 1276'da (28 Ağustos 1859) ölümü üzerine Merakeş'ten Miknâs'a (Meknes) hareket eden Mevlây Muhammed Fas'ın İspanya ile ilişkilerinin gerginleştiği bir dönemde tahta çıktı. Daha otoritesini kuran ramadan, kabile ayaklanmalarını bastıramadan ve kendi yönetim kadrosunu oluşturmamadan Kasım 1859'da Fas-İspanya savaşı başladı. Rif bölgesindeki kabilelerin Sebte'de (Ceuta) bulunan İspanyollar'a saldırmasını bahane eden İspanya Sebte ve Tıtvân kıyılarına asker çıkardı. İspanyollar 5 Şubat 1860'ta Tıtvân'ı işgal

edip Tanca'ya doğru ilerlemeye başladılar. İspanya'nın daha fazla ilerlemesinin Fas üzerindeki Avrupa nüfuz mücadelesinde dengeleri bozacağından endişe duyan İngilizler'in arabuluculuğuyla 26 Nisan 1860'ta Fas için çok ağır şartlar içeren bir barış antlaşması imzalandı. Buna göre İspanya Sebte ve Melîle'deki topraklarını genişletiyor, Santa Cruz la Pequena İspanya'ya bırakılıyor, İspanyol misyonerlerin Tıtvân'da bir kilise inşa etmesine izin veriliyor, 1856'da İngiltere ile imzalanan antlaşmada verilen imtiyazların benzerlerinin İspanyollar'a verilmesi ve 100 milyon peseta savaş tazminatı ödenmesi kabul ediliyordu. Savaş tazminatı ödenceye kadar İspanyollar Tıtvân'ı işgali sürdürecektlerdi.

1859 Fas-İspanya savaşı Mevlây Muhammed'in otoritesini bir hayli sarstı ve uğradığı ağır yenilgi, esasen merkezî otoriteye karşı sürekli baş kaldırma eğiliminde olan kabileleri cesaretlendirdi. Sultan, savaştan hemen sonra Kuzey Fas'ta isyan çıkaran el-Cilânî (el-Cilâlî) er-Rûkî ve Merakeş yöresinin büyük kabilesi Rahâmîne'ye karşı harekât düzenledi ve isyanları bastırdı. Savaşın yol açtığı olumsuzluklar bunlarla da sınırlı kalmadı. 1861 yılında Madrid Antlaşması'yla İspanya önemli ticarî imtiyazlar elde etti. Bu antlaşmayla Fas limanlarını kullanmalarına ve açıkarda balıkçılık yapmalarına da izin verildi. Benzer imtiyazlar 1862'de Belçika'ya ve bir yıl sonra Fransa'ya tanındı. Mevlây Muhammed, savaşın getirdiği malî külfet yüzünden bir taraftan vergi gelirlerini arttırmaya çalışırken bir taraftan da dış borç arayışına girdi. Özellikle savaş tazminatının ödenebilmesi için İngiltere'den yüklü miktarda borç alındı ve İspanya'nın Tıtvân'ı işgali bu sayede Mayıs 1862'de sona erdirilebildi. Bu borç sebebiyle Avrupalılar çeşitli vesilelerle Fas'a nüfuz etmeye başladılar.

Savaş aynı zamanda iç gelişmeleri ve dış ilişkileri derinden etkiledi. 1860'lı yıllarda ülkede her alanda Avrupa'nın nüfuzu hızla artmaya başladı. Bu arada yabancılara himayesine girmek isteyen Faslılar'ın sayısında artış görüldü. Bunlar, Fas hukukuna tâbi olmaktan çıkıp himayesini kabul ettikleri ülke hukukunu benimsemiş oluyorlardı. Bu durum sultanın otoritesine büyük darbe vuruyordu. Bunu önlemek için Mevlây Muhammed 1863'te önce Fransızlar'ı, ardından İngiliz ve İspanyollar'ı Faslılar'ı himayelerine alma konusunda belli sınırlamalar getirmeye

ikna etti. Ancak verilen sözler yerine getirilmedi ve Avrupa devletleri Fas üzerindeki nüfuzlarını arttırmak için kıyasıya yarıştılar. Özellikle Fransa'nın baskısıyla Avrupalılar'a Fas topraklarında mülkiyet edinme hakkı tanındı, bu çerçevede binlerce Avrupalı Fas'a yerleşmeye başladı. Kısa süreli ticarî ilişkiler yerini uzun vadedi yatırımlara bıraktı. Çoğunluğu kıyı bölgelerinde olmak üzere 1867'de Fas'ta ikamet eden Avrupalılar'ın sayısı 1500'e ulaşmıştı.

Veliahtlığı sırasında Fas'ın modernleştilmesi için çalışan Mevlây Muhammed, sultanlığı döneminde Avrupalılar'a karşı ülkesinin bağımsızlığını korumak zorunda kaldı. Babasının başlattığı, Avrupalı güçler arasındaki rekabetten faydalananak ayakta kalma politikası Mevlây Muhammed tarafından da sürdürüldü. Onun dönemi Fas'ın hâkimiyet unsurlarının ciddi anlamda zayıfladığı bir dönem oldu. 1861'de İspanya'ya savaş tazminatını ödemek için alınan borçlar Avrupa'dan yeni borçlanmalara yol açtı. Fas'ın borçlarını ödeyememesi Avrupa ülkelerinin gümrük hizmetlerine el koymalarına yol açtı.

Mevlây Muhammed zamanı Fas'ın modernleşme çabaları açısından önemli yatırımların yapıldığı bir dönemdir. Dış ticareti arttırmak amacıyla limanların geliştirilmesi, tekstil ve şeker ithalatının azaltılması için pamuk ve şeker kamışı üretiminin artırılması, Suveyre'de (Mogador) bir kâğıt fabrikası ve Fas şehrinde bir matbaanın kurulması bunlardan bazılarıdır. Kuzey Afrikalı dil ve kıraat âlimi İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye* adlı nahiv kitabı ile Mâlikî fakihi, şair ve edip Ebû Bekir İbn Âsım'ın *el-Âşşımıyye* adlı Mâlikî fıkına dair eseri bu matbaada ilk olarak basılan eserler arasındadır.

Veliahtlığı döneminde Mevlây Muhammed'in başlattığı askerî reformlara devam edilmesi 1860 yenilgisinden sonra daha önemli hale geldi. Avrupa ordularının uyguladığı usullerden ve kullandığı silâhlardan faydalanma konusunda ulemanın da desteğini alan ve Osmanlı Devleti'ndeki reformları örnek göstererek askerî alanda yapmak istediği yenilikleri gerçekleştirmeye çalışan sultan 1869'da piyade sınıfı nizamî askerlerinin sayısını 3000'e çıkardı ve topçu sınıfını geliştirmeye başladı. Merakeş'te bir barut fabrikası kurdu. Ordusunun eğitiminde İngiliz subaylarının istihdamının yanı sıra 1870'te ilk askerî grubu eğitilmek üzere Cebelitârik'ta bulunan İngiliz üssüne gön-

derdi. Mevlây Muhammed, Karaviyyîn Camii'ndeki öğrencilerin eğitim ve öğretiminde geleneksel metodu benimsedi ve modern eğitime geçmedi. Bir grup öğrenciyi matematik öğrenmeleri için Mısır'a gönderdi. Tarihçi Muhammed Eken-sûs'tan Filâfil'er'in tarihini yazmasını istedi. İlk defa 1285 (1868) yılında dirhem-i şer'î adını verdiği sikkelerin kullanılmasını emretti (Mevlây IV. Muhammed devrinde basılan paralar hakkında geniş bilgi ve kataloglar için bk. Eustache, VI, 303-341, 1127-1177).

Mevlây Muhammed, 18 Receb 1290 (11 Eylül 1873) tarihinde Merakeş'te bir kayıp safası sırasında boğularak öldü ve Mevlây Ali eş-Şerîf anıtmezarı içine defnedildi. Yerine oğlu Mevlây Hasan geçti. Mevlây Muhammed imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş ve Merakeş'te birçok mimari eser yaptırmıştır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Bâbü'r-Rub adlı anıtmezar, Sûku'l-Mecâdiliyye adlı çarşı ve Sîdî Bel Abbas Çeşmesi.

BİBLİYOGRAFYA :

Selâvî, *el-İstikşâ* (nşr. Ahmed en-Nâsirî), Dârülbeyzâ 2001, VIII, 61, 97-145; İbn Zeydân, *İt-hâfû a'lâmi'n-nâs*, Rabat 1349/1931, III, 366-577; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 70-71; J. L. Miège, *Le Maroc et l'Europe: 1830-1894*, Paris 1961, I-II, tür.yer.; K. L. Brown, *People of Salé: Tradition and Change in a Moroccan City: 1830-1930*, Manchester 1976, s. 121-124; E. Burke III, *Prelude to Protectorate in Morocco: Precolonial Protest and Resistance: 1860-1912*, Chicago 1976, s. 19-29, 36-38; Abbas b. İbrâhim, *el-İ'lâm*, VI, 331-383; D. Eustache, *Corpus des monnaies 'alawites*, Rabat 1984, VI, 303-341, 1127-1177; Muhammed el-Menûnî, *Mezâhiru yakâzati'l-Mağribi'l-hadîs*, Beyrut 1405/1985, I, 115-117, 213-214; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, London 1987, s. 299-304; C. R. Pennell, *Morocco since 1830: A History*, London 2000, s. 48-73; Ch. Pellat, "Muhammad IV b. 'Abd al-Rahmân", *IEP* (İng.), VII, 391-392.

EMILE GEORGE HOWARD JOFFE

MEVLÂY MUHAMMED eş-ŞEYH

(مولای محمد الشيخ)

Ebû Abdillâh Mevlây Muhammed
b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh
el-Mehdî es-Sa'dî el-Hasenî
(ö. 964/1557)

Sa'dî sultanı
(1539-1557).

893 yılında (1488) Sûs bölgesinin merkezi Târûdânt'ta doğdu. Sa'dîler'in kuru-cusu Kâim-Biemrillâh'ın oğludur. Târûdânt ve Fas şehrinde Ebû Ali Hasan b.

Osman el-Cezûlî et-Tâmilî, Abdullah b. Ömer el-Medgarî, Ahmed b. Yahyâ el-Ven-şerîsî ve Ebû Abdullah İbn Gâzî gibi âlimlerden din ve lügat ilimleri okudu. Kendisinin ve ağabeyi Ahmed'in yetişmesine büyük önem veren babası hac ziyaretine onları da götürdü ve Hicaz âlimlerinin ilim meclislerinde bulunmalarını sağladı (911/1506). Hac dönüşünde ağabeyi ile birlikte Vattâsiler'in başşehri Fas'ta kalan Muhammed bir süre Vattâsî sultanının çocuklarına ders verdi. Sa'dîler Devleti'ndeki ilk idarî görevine babasına Sûs'ta vekâlet ederek başladı.

Muhammed eş-Şeyh ağabeyi Ahmed el-A'rec zamanında (1517-1539) vezirlik ve kumandanlık görevlerini yürüttü. Başta askerî faaliyetler olmak üzere devlet işlerinin yürütülmesinde kardeşine yardımcı oldu. İki kardeş Sa'dî hânedanının temellerini sağlamlaştırdı. Târûdânt'ta bir savunma hattı oluşturarak Dârülbeyzâ'nın güneyindeki limanları işgal eden Portekizliler ve onların yerli işbirlikçilerine karşı başarılı bir mücadele yürüttüler. Bu mücadelede son dönemlerini yaşayan Vattâsiler'den önemli askerî destek gördüler.

Ahmed el-A'rec, 930'da (1524) Vattâsiler'in elinden aldığı Merakeş'i başşehir edinince Muhammed eş-Şeyh Târûdânt'ta oturdu ve bölgedeki askerî işleri organize etti. Şehri surlarla çevirdi; burada kale, büyük bir cami, medrese ve şeker imalathâneleri inşa ettirdi. Hristiyan tüccarları vasıtasıyla silâh ve mühimmat teminine çalıştı. Ağadîr'e düzenlediği saldırıların ardından bölgedeki Portekizliler'le ateşkes yapip istikrarı sağladı.

Başarılarıyla Sûs halkının sevgisini ve güvenini kazanan Muhammed eş-Şeyh'in şöhreti Ahmed el-A'rec'in onun kıskanmasına ve yirmi üç yıl boyunca iyi geçinen iki kardeşin arasının açılmasına sebep oldu. Ahmed el-A'rec'in aşırı gururu, özellikle bölgedeki Portekizliler üzerine düzenlenen seferlerde ele geçirilen ganimetlerin paylaşımındaki anlaşmazlık, bazı devlet adamlarının desiseleri ve sultanın oğlunu veliaht tayin etmesi neticede iki kardeşi savaşa sürükledi. Sûs kabilelerinin desteği sayesinde kardeşini yenen Muhammed eş-Şeyh "Mehdî" unvanıyla tahta oturdu (946/1539). Ahmed el-A'rec ile oğlunu Merakeş'te hapse koydurdu. Sûs bölgesindeki meselelere öncelik veren sultan 948'de (1541) Ağadîr Limanı'nı Portekizliler'den alarak parlak bir zafer kazandı. Bol miktarda silâh ve ganimet

ele geçirdi. Daha sonra Portekizliler'i Safî Limanı'ndan çıkardı ve onların tahliye ettiği Azemmûr'a asker yerleştirdi (950/1543). Bu sırada henüz kendisine itaat etmeyen Merakeş halkının tekrar Hintâte liderlerine biat ettiğini öğrendi. Anlaşma yoluyla onların biatını almayı başaran Muhammed 951'de (1544) Merakeş'e hâkim olup ağabeyini sürgüne gönderdi. Neticede Mağrib-i Aksâ'nın güney kesiminde kontrolü ve istikrarı sağladı. Ardından Mağrib-i Aksâ'nın tamamını idaresi altında toplamak için bölgenin kuzey kesimine yönelip o sırada karışık bir dönem geçiren ve sadece Fas şehriyle yoresine hükmeden Vattâsiler'i ortadan kaldırmaya karar verdi. Miknâs ve Sebû'yu aldıktan sonra Fas şehrini kuşattı ve 2 Muharrem 956'da (31 Ocak 1549) emanla şehre girdi. Kaçmayı başarıp Cezayir'de Osmanlılar'a sığınan Ebû Hassûn dışındaki Vattâsî sultanı ve hânedan mensuplarını tutuklayıp Merakeş'e gönderdi. Öte yandan Portekizliler 1550'de Kasrüssagîr ile Asilâ'yı (Arzila) boşaltmak zorunda kaldılar.

Muhammed eş-Şeyh, Fas'ı ele geçirince bu defa Mağrib-i Evsat'a (Cezayir) yönelip 957'de (1550) Osmanlı hâkimiyetindeki Tilimsân'a ordu gönderdi. Sa'dî ordusu, Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'nın Vehrân'daki İspanyollar'la uğraşmasından yararlanarak şehri zaptetti. Sultan bunun ardından Şelif vadisindeki Müstegânim'e bir ordu sevketti. Ancak geri dönen Osmanlı ordusu bunları yenerek Tilimsân ve civarını geri aldı ve Sa'dîler'i Mağrib-i Aksâ'ya çekilmek zorunda bıraktı (959/1552). Muhammed eş-Şeyh tekrar bölge üzerine gittiye de başarı gösteremedi. Öte yandan aynı yıl içinde Sultan Muhammed'e bir elçi gönderen Kanûnî Sultan Süleyman onun sultanlığını tebrik edip Cezayir-Fas arasındaki sınırın belirlenmesini teklif etti. Ayrıca ondan Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek kendisi adına hutbe okutmasını ve sikke kestirmesini istedi. Bu teklifi reddeden Muhammed eş-Şeyh, Kanûnî'nin hitap şekline duyduğu öfkeyle elçinin başını kestirmek istediye de Türk asıllı bazı kumandanların karşı çıkması üzerine bundan vazgeçti.

Bu arada Cezayir Beylerbeyi Sâlih Reis'in gönderdiği Osmanlı kuvvetleri 960 (1553) yılında Fas yolu üzerindeki Tâze (Tâzâ) şehrini ele geçirdi. Cezayir'e sığınan Vattâsî Emîri Ebû Hassûn yanında olduğu halde Fas'a bir saldırı düzenleyen Sâlih Reis, Safer 961'de (Ocak 1554) hal-